3. Космогонічні міфи: Мифы народов мира Энциклопедия: в 2 т. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т.2. – 719 с.
4. Перша книга Мойсеєва: Буття 1.
5. Противоречие: Философский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1989. – 814с.
6. Ревуцький Д.Українські думи та пісні історичні. – К.: Час, 1919. – 369 с.
7. Украинския народныя песни, изданныя Мих. Максимовичем. Ч. І. – М., 1834. – 180 с.

Одержано редакцією – 20.11.2015
Прийнято до публікації – 10.12.2015

Summary. Yarmolenko N. Oppositions in mythology and ukrainian folk. *The research is devoted to comparative study of binary oppositions in cosmogony mythology and heroic epos of the Ukrainians. The author makes a conclusion, that binary oppositions in heroic epos are formed by analogy with mythological ones.*

Keywords: *mythology, the epic, the Duma, the Cossack songs, binary oppositions.*

УДК 801.81:398.87] (477.46)

Дар'я БЄЛОБОРОДОВА

РЕЛІКТИ МІФОЛОГІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В БАЛАДНИХ СЮЖЕТАХ ПРО ОТРУЄННЯ
(за матеріалами текстів Черкащини)

Статтю присвячено проблемі ґенези українських баладних сюжетів про отруєння в контексті міфологічної картини світу слов'ян, розгляду архаїчних форм укладання шлюбу (традиції доби матріархату та шлюб з ініціативи дівчини відображено в текстах про Сербина, який підмовляє її до скоєння злочину проти рідного брата).

Наведено гіпотези науковців щодо генетичного зв'язку балад з архаїчними чарівними казками (М. Сумцов), з обрядовою поезією, підтвердженням чого є існування рефренів (І. Горак). Проаналізована семантика етноніма «сербин», досліджено ритуальне наповнення такого дня тижня, як неділя, та сакральне значення числа «сім». З'ясовано особливості побутування баладних текстів на території Черкащини. Встановлено спільні та відмінні риси аналізованих творів у загальнослов'янському контексті: до розгляду залучено українські, сербські, словацькі, чеські, польські варіанти. Акцентовано на магічній основі акціонального коду отруєння та ідеї «бумерангу» у творах аналізованого жанру. Звернено увагу на важливість темпорального й спатіального чинників у баладному континуумі (розглядається семантика локусів хати, порогу, ізоморфізм останнього з перехрестям). У статті викладено погляди науковців на географію розповсюдження баладного сюжету про сестру-отруйницю. Простежено вплив церковно-християнської моралі на побутування фольклорних зразків (демонстрацією чого є баладні епілоги про спокутування гріха, наведені К. Ербеном). Наведено різні варіанти приготування зілля, що фігурують у текстах, записаних на території Черкаської області. Викладено сюжетну схему української балади про сестру-отруйницю. Акцентовано на соціальних конфліктах, що присутні в аналізованих текстах. Розкрито мотив чаклунства як поширеного сюжетотвірного чинника (на прикладі балади «Ой не ходи, Грицю»). Простежено спорідненість часової структури твору з ритуальним дійством, що знайшло своє відображення у слов'янських віруваннях про русальний тиждень і в обряді хрещення й поховання Колодки.

Ключові слова: *міф, балада, міфологічна картина світу, сюжет про сестру-отруйницю, мотив чаклунства, час і простір (темпоральний і спатіальний чинники), локуси хати, порогу, бінарні опозиції «свій-чужий», «сакральний-профанний», магія, число «сім», неділя, етнонім «сербин».*

Постановка проблеми. Аналіз реліктів міфологічної картини світу у фольклорі, зокрема в жанрі народної балади, залишається актуальним за сучасних умов. Варто робити акцент на важливості темпорального й спатіального факторів для дослідження баладного універсуму за матеріалами власних польових записів, наприклад, на

території Черкащини. Роль вивчення творів цього жанру в контексті хронотопу обумовлена неопрацьованістю теми в царині фольклористичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Баладні сюжети про отруєння досліджували М. Сумцов, П. Лінтур, О. Дей, І. Горак, Фр. Сушил та ін. Серед сучасних дослідників варто згадати О. Микитенко («The Ethnic Stranger in Ukrainian Ballads of the Sister-the-Poisoner Motif»), М. Дах («Літературне життя народної балади «Ой не ходи, Грицю». Проблема олітературення сюжету і жанру»).

Мета статті полягає у спробі реконструкції реліктів міфологічної картини світу на прикладі українських баладних сюжетів про отруєння (за матеріалами власних записів на території Черкащини) з акцентом на темпоральному й спатіальному факторах; у дослідженні спільних та відмінних рис сюжету на слов'янському ґрунті.

Виклад основного матеріалу. Мотив чарування й отруєння широко відомий у слов'янських народів, зокрема в українців. Він належить до найбільш архаїчних, тому що магія як явище, породжене прадавнім світоглядом, має нерозривний зв'язок із міфологічною картиною світу і не може існувати за її межами. Магічне мислення, за Дж. Фрезером, побудоване на двох визначальних принципах:

• подібне викликає подібне або наслідок схожий на свою причину (напр., мати проклинає невістку, за що отримує прокляття від сина; отруєння невістки чарівним напоєм призводить до отруєння свекрухи за власним бажанням, оскільки її син добровільно розділив напій разом із коханою);

• речі, які один раз доторкнулись одна до одної, продовжують взаємодіяти на відстані після завершення їх прямого контакту (напр., магія слідів) [1, 21].

Для переважної більшості балад з міфологічними сюжетами, що записані на території Черкащини, характерна ідея «бумерангу»: навмисний, розрахований злочин має покарати і самого злочинця, спричинюючи втрату найрідніших йому людей (напр., сюжети про матір-отруйницю, яка несподівано завдає смерті не лише невістці, а й власному синові; про жінку, яка просить бурю-громовицю забити чоловіка-нелюба, а вона влучає в її коханця).

Питання ґенези текстів цього циклу до кінця не з'ясоване. М. Сумцов виводив її з архаїчних фантастичних казок, у яких «мати

закохується у велетня, чудовисько, чаклуна чи просто сусідського царя, вбиває свого чоловіка і хоче звести зі світу сина, який переважно виявляється бунтарем і мстить потім матері та її коханцю» [2, 260]. Дослідник припускав, що цей мотив спершу проник у літературну прозу, зокрема у французький роман про Бову Королевича та його італійські паралелі, а згодом поширився в народному середовищі. У Франції та Італії цей мотив міг перерости в пісенний сюжет із заміною матері братом або сестрою і поширитися в такому варіанті серед європейських народів паралельно з існуючим казковим варіантом про Бову Королевича. На думку фольклориста, цей баладний сюжет виник у Західній Європі (можливо, в Італії), а до України потрапив через Сербію, бо в численних варіантах згадується представник цієї національності:

– Ой сербине, сербиночку,
Сватай мене, дівчиночку
[2, 259],

а звідти – в Росію, Литву та інші країни. Отже, точка зору М. Сумцова зводить мотив отруєння зміїним зіллям до міграційного.

Балада про сербина подає історичні згадки про міжетнічні шлюби, що були відомі на території України ще з XVIII ст. (коханець-сербин підбиває дівчину отруїти свого брата). В інших варіантах етнонім замінено власним ім'ям (напр., Семен, Свирид тощо) із вказівкою на те, що включення терміну на позначення етносу є пізнішою рисою, властивою для текстів на Черкащині (зокрема, наш запис 2011 р. в с. Васильків Шполянського району):

– Ой Семене, сватай мене!
Ой Семене, сватай мене!
– Ой я б тебе, дівко, сватав,
Та боюся твого брата.

В українських баладах етнонім «сербин» вживається для позначення чужинця взагалі, а не когось конкретного. Ця думка підтверджена варіантами тексту, де вірмен або просто «чужинця» підмовляє дівчину отруїти брата [2, 260].

Порівнюючи два варіанти баладного сюжету – сербський, вміщений у збірнику Вука Караджича (Karadžić) «Сербські народні

пісні», та український – бачимо відмінності в акцентах. У першому простежується балканська пристрасть, чуттєвість, шквал емоцій, а другий акцентує на моральному висновку, засуджує зраду й підступність рідні.

У цьому баладному сюжеті простежуються архаїчні форми укладання шлюбу за ініціативою дівчини, зафіксовані в середині XVII ст. Г. де Бопланом (Boplan) [3, 16]. У тексті відображений, як зазначав О. Дей, «той етап розвитку весільної звичаєвості, коли традиції доби матріархату ще остаточно не зникли на Україні (тут вони підтримувались історичними умовами: чоловіче населення змушене було невпинно воювати з іноземними загарбниками, а жінки вирішувати господарські та родинні справи), коли ще побутував звичай сватання дівчини до парубка» [4, 148]. Релікти матріархальних стосунків у баладі констатує той факт, що донька, головним чином, апелює до матері («чи не оддасть мати»), а батько згадується лише у двох варіантах (до речі, саме мати влаштовує погоню).

У варіантах баладного сюжету, що записані на території Черкащини, подано різні рецепти отрути: в більшості випадків її готують з гадюки, котру підвішують до гілля дерева, щоб рідина стікала в посудину з водою, пивом чи вином, але подекуди – з посіченого зеленого їжака; в баладі про Гриця отрута була із чар-зілля. В галицько-українських та польських варіантах дівчина-отруйниця виходить заміж за жебрака, носить торбу, спокутуючи свій гріх чи за Божим покаранням, чи за докорами власного сумління. П. Лінтур вважав, що цей мотив проникнув до нашої країни із сусідньої Польщі [5, 65].

Щодо питання ґенези балади про сестру-отруйницю чеський учений Іржі Горак (Gorak) акцентував на її архаїчності та збереженні ремінісценцій побутового устрою наших предків. Він підкреслив органічний зв'язок міфологічного сюжету з обрядовою поезією, на підтвердження чого подав відомості про її хорове виконання (рефрени).

Після фольклорної експедиції по Закарпаттю в 1944-1965 рр. П. Лінтур опублікував статтю «Новые записи балладной песни о сестре-отравительнице», у якій назвав майже півсотні варіантів, що виконуються в окремих селах. Учений з'ясував, що балада є однією з найпопулярніших у регіоні, а найбільше варіантів функціонує саме в Перечинському, Міжгірському та Хустському районах. Отже,

географія розповсюдження цього фольклорного тексту тяжіє до північного заходу [5, 72].

Сюжетна схема української балади про сестру-отруйницю, записана на території Черкаської області, така: дівчина закохується в парубка, який згоджується посватати її лише в тому разі, якщо вона отруїть свого брата-козака, пояснюючи це страхом перед ним. Юнак детально навчає її: потрібно підставити посудину під голову гадюки, що сидить на калині, й набрати отрути. Дівчина так і вчинила – пригостила брата смертельним напоєм, щойно він приїхав додому. Далі в одних варіантах дівчина знову приходить до коханого і просить одружитися з нею, але у відповідь чує відмову, пояснену тим, що вона з часом може заподіяти і йому смерть. В інших – мовиться про те, що «братика поховали, / а сестрицю зарубали. / По братику люди плачуть, / по сестриці чорти скачуть» [за нашим записом 2011 р. в с. Васильків Шполянського району].

Словацькі баладні тексти про сестру-отруйницю, на думку Фр. Сушила (Sushil), «і за поєднанням мотивів, і за стилем, і за мовою, і за музичною структурою настільки подібні до українських (особливо, до пряшівських і закарпатських), що є всі підстави вважати їх варіантами одного й того ж сюжету» [6, 391]. Характерними для словацьких варіантів є: 1. мотив «мурованого каштеля» (камінного палацу); 2. мотив «мальованого» чи «яворового древка», що його привіз брат «з лісу» чи «з гори» в подарунок сестрі; 3. кінцівка, заспів:

Hoj že, bože, biela ruža,
nemam brata, ani muža,
muža som sa nedožila,
brata som si otravila.
[6, 392].

Ці мотиви зі словацьких пісень перейшли до українських. Фр. Сушил записав цей текст у Іванчицях (Моравна) і назвав його одним з найбільш архаїчних, гарно відомих фольклору всіх слов'янських народів. У зафіксованих варіантах балади дівчину після злочину спалюють на вогнищі або живцем замуровують в каміння. А в текстах, записаних К. Ербеном (Erben), її «ламають на кілку» або ж вона перерізає горлянку сама собі. Такий епілог можна вважати пізнішим за часом виникнення і позначеним впливом на фольклор церковно-християнської моралі. За словами П. Лінтура, «у первісних текстах

була відсутня нав'язлива моралізаторська тенденція; первісні тексти залишають сестру, що отруїла брата, без покарання» [5, 68]. Учений дійшов висновку, що провідними є соціальні конфлікти, відгук яких ми чуємо в баладі, а викликані вони розпадом архаїчного родового устрою (який уособлює сестра) та заміною його на патріархальний (в особі брата). З часом, коли «чарування» брата сестрою почало вважатися страшним злочином, давній мотив отруєння зазнає трансформацій – і в різних варіантах тексту йдеться про те, що не сестра вбила брата, а дружина – чоловіка.

О. Микитенко зазначала, що «лінгвально-стилістичні, композиційні особливості та характеристика теми слов'янського тексту доводять, що балада належить до спільного шару народної пісні, котрим притаманний синкретизм епічного, ліричного і драматичного походження та хорове виконання» (переклад наш – Д. Б.) [7, 229-230].

Другий баладний сюжет про отруєння, зафіксований на Черкащині, оповідає про те, як свекруха дає невістці випити отруту, але син, зрозумівши лихий намір матері, пригощається чаклунським напоєм разом із дружиною:

Ей вийшла мати з нової хати,
Зачала вона діти вітати.
Сина вітає червоним вином,
А невістоньку щиров трутинов.
Син вина не пив, під коня вилляв,
Щирой трутини напів розділляв.
Ей знала-с, мати, як зчарувати,
Ой знай же тепер, як поховати
[за нашим записом 2011 р. в с. Мельники Чигиринського району].

В обох варіантах балади простежуємо контраст материного ставлення до сина й невістки – першого зустрічають із хлібом-сіллю, червоним вином, медом, а дівчину саджають їсти біля порога, натякаючи на відсутність її належності до цього роду (бінарна опозиція «свій-чужий»). Межова семантика порогу визначає його ізоморфізм із локусом перехрестя: люди, що його переступають, «приносять, забирають із собою чи розповсюджують у різні боки добробут, успіх чи хворобу, пристріт» [8, 173]. Для архаїчної людини він був тісно пов'язаний із культом предків, домашніх духів, яким приносили

жертви, та був локусом концентрації контакту з потойбічними силами. Навіть після скоєного злочину свекруха ховає її за цвинтарем як самогубця, на відміну від сина, якого було поховано за всіма вимогами традиційної культури. «Свій» простір репрезентується концептом батьківської хати, що уособлює природне місце перебування персонажа, його профанний простір. Отже, спатіальний чинник є важливим засобом організації баладної поетики (поруч із темпоральним).

Особливістю баладного репертуару Черкащини є часте об'єднання народними співаками двох сюжетів (мотивів) в один: «перетворення невістки на тополю» і «матір-отруйниця» задля посилення трагізму зображеного і примноження драматичного ефекту. На думку О. Дея, «в основі взаємопритягування фольклорних пісенних творів лежить спільність їх емоційно-смислового силового поля» [9, 17].

Третій баладний сюжет про отруєння сконцентрований довкола чаклунства як поширеного сюжетотвірного чинника. Відома народна балада «Ой не ходи, Грицю» підтверджує небезпеку акціонального коду ворожіння, бо часто воно завершується смертю одного чи двох закоханих через випиту зілля-отруту.

Часова структура балади споріднена з ритуальним дійством, що відобразилось, зокрема, у слов'янських віруваннях про русалок («русальний тиждень») та в обряді хрещення і поховання Колодки, що, на думку В. Соколової, є деформованою версією архаїчного обряду, пов'язаного зі східнослов'янським святом Масляної [10, 57]. Цей обряд як рудимент складного ритуального комплексу знаходимо в п'ятому томі «Трудов этнографическо-статистической экспедиціи в Западно-Русскій Край» П. Чубинського. Жінки святкували Колодку впродовж тижня. У понеділок вони збирались у корчмі, святкуючи її народження, у вівторок її хрестили, в середу – по хрестинах, у четвер вона помирала, у п'ятницю її ховали, в неділю волочили [11, 195]. Регламентація ритуалу часовими рамками (сім днів) відповідає уявленням про універсальність темпоральної позначки, що в міфологічній свідомості виступає структуротвірним елементом. «Число сім, – як зазначав В. Гнатюк, – якраз і є тим універсальним числом (чи то за кількістю чоловічих духів, чи то за кількістю універсалій тваринного світу, пов'язаних зі скарбами), необхідним для повного циклу реінкарнації духу предка. Отже, через сім років, за давніми уявленнями

слов'ян, вважалося можливим нове втілення духа в тіло дитини шляхом переродження предка» [12, 389].

Неділя традиційно тлумачиться як завершення невеликого побутового циклу, однак таке сприйняття поступово замінюється ритуально-міфологічним, коли цей день стає початком кульмінаційних подій, пов'язаних з отруєнням, – зміна значення в баладі відбулася в той момент, коли дівчина почала копати зілля в неділю.

Висновки. Отже, цикл українських балад про отруєння репрезентує міфологічну картину світу прадавніх людей, зберігши у вигляді реліктів їхні вірування в магію (у силу чар-зілля), архаїчні форми укладання шлюбу, бінарну опозицію «свій-чужий», локуси порогу, хати, цвинтаря, «мурованого каштеля», ритуально-міфологічне наповнення днів тижня, сакральне значення числа «сім». Особливістю побутування цих текстів на теренах Черкащини є часте об'єднання народними співаками двох сюжетів в один: «перетворення невістки на тополю» і «матір-отруйниця» задля посилення трагізму зображеного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь : Исследование магии и религии [Текст] / Дж. Дж. Фрэзер. – Москва, 1984. – 704 с.

2. Сумцов Н. Ф. Народные песни об отравлении змеиным ядом [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – Т. XIIII. – № 10-12. – Киев, 1893. – С. 260.

3. Боплан Г. Л. де. Опис України [Текст] / Г. Л. де Боплан. – Львів, 1998. – 179 с.

4. Дей О. І. Українська народна баллада [Текст] / О. І. Дей. – Київ, 1986. – 261 с.

5. Линтур П. В. Новые записи балладной песни о сестре-отравительнице. Проблема происхождения балладной песни [Текст] / П. В. Линтур // Slavia, 1968. – Z.1, c. 65.

6. Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými, sebral a vydal Frant. Sušil, 3. vyd., Praha 1941, 156-158, №№ 354, 355, p. 391-392.

7. Mykytenko O. The Ethnic Stranger in Ukrainian Ballads of the Sister-the-Poisoner Motif [Text] / O. Mykytenko // 35th International Ballad Conference Sief Papers and Materials (2005, july 6-11, Kyiv, Ukraine). – Kyiv, 2009. – P. 222-232.

8. Плотникова А. А. Порог / Анна Аркадьевна Плотникова // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 4. – М., 2009. – С. 173-178.

9. Дей О. І. Родинно-побутові балади / Балади. Родинно-побутові стосунки : [збірник текстів / упорядники О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницький]. – Київ, 1988. – 528 с.

10. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов [Текст] / В. К. Соколова. – Москва, 1979. – 155 с.

11. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край [Текст] / П. П. Чубинский. – Т. 5. – Спб, 1874. – XXV, 1209 с.

12. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків [Текст] / В. М. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 389-400.

Одержано редакцією – 29.10.2015
Прийнято до публікації – 10.12.2015

Summary. Bieloborodova D. Relicts of mythological worldview in ballad stories about poisoning (using materials of the texts of Cherkasy region). *Introduction. Ukrainian mythology was not integrity-remained and systematized by reason of social and historical conditions, as, for example, ancient Greek or Celtic. At the present stage a mythological worldview can be reconstructed by research of its relicts which are remained in folkloric works. In particular, a ballad in common Slavic and – if more broadly speaking – in the world context confirms functioning (vitality) of folk tradition. It is necessary to give special attention to such worldview categories, as temporal and spatial factors. Exactly, concepts «time» and «space» organize ballad poetics and help to renovate archaic structural elements.*

The purpose of the article is an attempt of reconstruction of relicts of mythological worldview by the example of the Ukrainian ballad stories about poisoning (using materials of own records at the territory of Cherkasy region) with an accent on temporal and spatial factors; through studies of joint and different features of story line on Slavic basis.

Results. The analysed ballad texts about poisoning, fixed at the territory of Cherkasy region, confirm vitality of folk tradition. The feature of existence of these texts is a frequent combination of two plots into one by the folk singers: «transformation of a daughter-in-law into a poplar» and «mother-the-poisoner» for the escalating of represented tragic situation. The Slovak, Polish, Czech, Serbian variants of a ballad, which were investigated, have a joint scheme of story line with some differences. Thus, in Polish ballads sister-the-poisoner marries a cadger, carries a feedbad, atoning the sins as the divine scourge or as own compunction (we can see the church-christian influence). Moralization of epilogue takes place in the Czech variants, where a girl cuts a throat to oneself. In the Slovak texts there is an image of

«a brick-built house», in distinction from Ukrainian ballads, in which the image of a house was used. The Balkan expression takes place in the Serbian ballads. In all noted variants a binary opposition – «own-strange» – takes place, that divides the ballad space into profane and sacred. For example, a story line about poisoning of a daughter-in-law by a mother-in-law: she asked a girl to eat near the doorstep that means non-membership to this family. Boundary semantics of an doorstep determines its isomorphism with the locus of crossing: people, who crossed the doorstep, bring, take away or distribute in all ways welfare, success or illness, evil eye. For an archaic person it was closely associated with the cult of ancestors, home spirits to which victims were brought, and it was a locus of concentration of contact with the other-worldly forces. Even after execution of a crime a mother-in-law buried a daughter-in-law outside a cemetery as a self-murderer unlike a son who was buried according to all requirements of traditional culture. «The own space» is represented as the concept of paternal house that impersonates the natural place of a personage's stay, his profane space. Thus, a spatial factor is the important mean of organization of ballad poetics (alongside with temporal). Temporal structure of a ballad «Ouch! Do not go, Hrytsko» is related with a ritual action which was represented in the Slavic beliefs about mermaids («mermaid week») and in the ceremony of christening and burying of a Tree Junk (Kolodka).

Originality. A lot of works were written by scientists about a genre specific, but until now there isn't the complete systematized scientific research which would touch ballad chronotope. This article is the attempt of analysis of relicts of mythological worldview by the example of folk ballad.

Conclusion. The Slavic ballads are favourable basis for the reconstruction of archaic representation of the world (worldview) by the analysis of its relicts, concentrated in works of this genre. Time and space which organize ballad poetics are determinative worldview categories, the specific of which should be investigated in future.

Keywords: *myth, ballad, mythological worldview, story line about a sister-poisoner, motif of sorcery, time and space (temporal and spatial factors), locuses of a house, doorstep, binary oppositions «own-strange», «sacred-profane», magic, number «seven», Sunday, ethnonym «Serbian».*